שמואל בהט

הקמת אתר ההנצחה בגבעת התחמושת והתפתחותו: בין אישי ללאומי

לתולדות ארץ ישראל ויישובה
קתדרה
יד יצחק בן־צבי
180
טבת תשע"ב

הקמת אתר ההנצחה בגבעת התחמושת והתפתחותו: בין אישי ללאומי

בשער המאמר: אתר ההנצחה בגבעת התחמושת; המוזיאון, התעלות והחורשה שמסביב
(צילום: רן ארדה, סוף שנות השבעים של המאה העשרים)

מבוא

ברחבי מדינת ישראל פזורים אנדרטות רבות ואתרי הנצחה לנופלים במערכות ישראל ובאירועים ביטחוניים אחרים. אחד מאתרי ההנצחה הבולטים ומן הבודדים שהוגדרו ממלכתיים, הוא אתר ההנצחה בגבעת התחמושת, שבצפון־מזרח ירושלים.

על אף מרכזיותו ובולטותו בין אתרי ההנצחה הרבים בארץ, וחרף העיסוק הרב בעשורים האחרונים בחקר השכול וההנצחה בישראל, עדיין לא נחקרו תולדות אתר זה והתפתחותו.[1] מטרת מאמר זה לבחון את אלה, לעמוד על השינויים שחלו באתר מאז הקמתו, לנתחם על רקע התמורות שהתחוללו בעשורים האחרונים בחברה הישראלית ובדפוסי ההנצחה הנהוגים בה, ולאור זאת לדון בסוגיית הפרטת ההנצחה וביחסים שבין ההיבטים הלאומיים להיבטים האישיים של ההנצחה בישראל.

ההנצחה ודפוסיה בנוף הזיכרון הישראלי

עיצוב נופי זיכרון, ובכללם אנדרטות ואתרי הנצחה, הוא מרכיב חשוב בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי של קבוצות.[2] נופי הזיכרון יוצרים קשר בין היסטוריה לגיאוגרפיה, בין עבר להווה ובין המיתוס ליום־יום,

* אני מודה מאוד לאנשי גבעת התחמושת: כתרי מעוז, מנכ"ל מרכז מורשת ששת הימים בגבעת התחמושת, אלון ולד, ראש תחום קשרי חוץ ואירועים, ולילך שריון, ראש תחום הדרכה, על עזרתם האדיבה, על המענה על שאלותיי ועל פתיחת הארכיונים לשם המחקר. קיצורים בהערות: אגה"ת – ארכיון גבעת התחמושת, ירושלים; אה"מ – ארכיון המדינה, ירושלים; אי"ט – ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל.

1 להתייחסויות קצרות להתפתחות האתר ראו: א' שמיר, הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, תל אביב תשנ"ז, עמ' 90–94; הנ"ל, לבל יהיו כלא היו: היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים, תל אביב תשס"ד, עמ' 136; מ' עזריהו, מיצוב הזיכרון: אסופת מחקרים, א, חיפה תשע"ח, עמ' 204–207. נוי פרסם כמה מחקרים על חוויית הביקור באתר על בסיס בחינה אתנוגרפית ובעיקר על בסיס ניתוח רישומים בספרי המבקרים בו, אך אין במחקריו התייחסות היסטורית וניתוח של התפתחות האתר ושל התמורות שחלו בו. ראו: ח' נוי, "חיילי צה"ל – אני חולֶה עליכם, שרופה ומודה לכם": מופעי לאומגדר באתר הנצחה ישראלי', ישראל, 18–19 (תשע"ב), עמ' 213–236; הנ"ל, 'ביקורים וביקורות: מופעי השתתפות ומחאה בספר מבקרים באתר ההנצחה הלאומי "גבעת התחמושת"', ק' שלזינגר, ג' אלגזי וי' אזרחי (עורכים), ישראל/פלסטין: מחקרים בעקבות מסעו המדעי של ברוך קימרלינג, ירושלים תשע"ח, עמ' 405–433; H. Noy, 'The Politics of Authenticity in a National Heritage Site in Israel', *Qualitative Sociology Review*, 5, 1 (2009), pp. 112–129; idem, *Thank you for Dying for our Country: Commemorative Texts and Performances in Jerusalem*, New York 2015

2 על המונח זיכרון קולקטיבי ראו: M. Halbwachs, *La mémoire collective*, Paris 1950; idem, *The Collective Memory*, trans. F.J. Ditter, Jr. & V.Y. Ditter, New York 1980. על הבעייתיות במונח זה ראו: א' שפירא, 'השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי', זמנים, 57 (1996–1997), עמ' 4–13, במיוחד עמ' 6; ו' ויניצקי־סרוסי, 'לזיכרון הקולקטיבי אין גבולות', סוציולוגיה ישראלית, א, 1 (תשנ"ט), עמ' 171–181; מ' עזריהו, 'האנדרטאות הסמויות מן העין: שלושה מקרים', קתדרה, 150 (טבת תשע"ד), עמ' 211–238, במיוחד עמ' 213. וראו גם: מ' בר־און, 'לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות זיכרון ומורשה', מ' מייזל וא' שמיר (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל אביב תש"ס, עמ' 11–47.

וכך מסייעים להטמיע את הזיכרון ההיסטורי במרחב ובתודעה, ומשמשים כלי בהבניה החברתית של העבר ושל משמעותו.[3] לעיצוב נופי הזיכרון ובמיוחד להקמת אתרי הנצחה ואנדרטות נודע מקום בולט במיוחד בישראל.[4]

הנצחת חללי מלחמה העסיקה במידה רבה את המחקר המודרני וביתר שאת בעשורים האחרונים, והיא נקשרה בדרך כלל בעיקר להתפתחות הלאומיות המודרנית, ונתפסה כפעולה של בניין אומה.[5] כפי שכתבה חנה נוה, שתי עמדות היסוד של היחס לחללי מלחמה הן השגבה (גלוריפיקציה) והלאמה (קולקטיביזציה) של הנופלים.[6] עמדות אלו באו לידי ביטוי גם בהנצחה, שפעמים רבות הודגשה בה גבורתם של הנופלים, דמותם הוצגה לעיתים בממדים כמעט מיתיים, והובלט ההקשר הלאומי של נפילתם והיותם בנים של האומה. לאופני הנצחה אלו נלוותה הצגה אחידה ולעיתים גם אנונימית של הנופלים, 'יפי הבלורית והתואר'.

בעשורים האחרונים חלו תמורות בַּיחס לשכול ולאובדן בישראל, ובמסגרתן ניתן מקום בולט במרחב הציבורי לאובדן האישי ולאבל הפרטי. נוה תיארה תופעה זו כמעבר משפת האב או שפת הלאום, המבטאת את צידוק הנפילה ואת משמעותה הלאומית, לשפת האם, המבטאת את הקול האישי והאנושי.[7] תופעה זו לוותה בפירוק של ההשגבה ושל ההלאמה, ואף הביאה לעיתים לידי ערעור גלוי על האתוס הקולקטיבי. הדבר בא לידי ביטוי גם בשדה ההנצחה, שניתן בו מקום לצורות הנצחה אישיות ומגוונות יותר מאשר בעבר. המונחים הפרטת השכול או הפרטת ההנצחה היו למונחים מוסכמים ומקובלים במחקר.[8] התמורות ביחס לשכול ולהנצחה קשורות בתהליכים

3 עזריהו (שם), עמ' 212–214; M. Azaryahu & A. Kellerman, 'Symbolic Places of National History and Revival: A Study in Zionist Mythical Geography', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24, 1 (1999), pp. 109–123

4 ע' אלמוג, 'אנדרטות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיולוגי', מגמות, לד, 2 (1992), עמ' 179–210, במיוחד עמ' 179–182; ע' מרלא־חפץ, 'ונזכור את עצמנו: מקום ומקומיות בטקסי יום הזיכרון בקיבוץ נירים', זהויות, 6 (תשע"ה), עמ' 79–99; עזריהו (שם), עמ' 212–218; א' לבל וז' דרורי, 'מזיכרון לשכול: מקרה כישלון מיזם "הר איתן" והחלפתו ב־"היכל הזיכרון הלאומי": הוויקטימיזציה (קורבניות) כבסיס הסולידריות הישראלית', מ' רחימי (עורך), יהדות בעידן המודרנה, אלקנה ורחובות תשע"ח, עמ' 145–172.

5 ראו לדוגמה: א' לבל, הדרך אל הפנתיאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים תשס"ז; מ' פייגה, 'האנדרטה לאסון המסוקים ופרדוקס הפרטת ההנצחה של חללי הלאום', עיונים בתקומת ישראל, 20 (תש"ע), עמ' 122–143; E.J. Hobsbawm, 'Mass Producing Traditions: Europe, 1870–1914', idem & T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, pp. 263–307; G.L. Mosse, 'National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany', *Journal of Contemporary History*, 14, 1 (1979), pp. 1–20; idem, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, New York 1990; E. Podeh, *The Politics of National Celebrations in the Arab Middle East*, New York 2011, pp. 9–30

6 ח' נוה, '"פה אני עובר. ניצב ליד האבן": פרטיות ואינטימיות באבל הלאומי', מייזל ושמיר (לעיל, הערה 2), עמ' 49–76, במיוחד עמ' 60–61.

7 ח' נוה, 'על האובדן, על השכול ועל האבל בהוויה הישראלית', אלפיים, 16 (תשנ"ח), עמ' 85–120. כפי שכתבה נוה שני הקטבים הלשוניים האלה אינם חופפים את חלוקת המינים הביולוגית. ראו: שם, עמ' 91 הערה 8.

8 ראו לדוגמה: נוה (לעיל, הערה 6); ע' אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, ב, רמת גן תשס"ה, עמ' 1236–1241; פייגה (לעיל, הערה 5), עמ' 123–127; ש' רובין, ר' מלקינסון וא' ויצטום, הפנים הרבות של האובדן והשכול: תיאוריה וטיפול, חיפה תשע"ו, עמ' 283–307; Sh.R. Shenhav, 'Communication of the Israeli Leadership with Families of Fallen Soldiers', *Middle Eastern Studies*, 45, 5 (2009), pp. 691–707

רחבים בחברה הישראלית שבמהלכם ירדה קרנו של האתוס הקולקטיבי־הלאומי ועלתה קרנו של האינדיווידואליזם.[9]

מטרת מאמר זה לנתח, על רקע מאפיינים כלליים אלה, את קורות אתר ההנצחה בגבעת התחמושת ואת ההתפתחויות שחלו בו מאז הקמתו ועד היום. למאמר שני חלקים עיקריים: בחלקו הראשון אעקוב אחר תהליך הקמת האתר ואחר מגמות מייסדיו, ובחלקו השני אתאר את התמורות שחלו בו בשנים האחרונות ואנתח את משמעותן על רקע התמורות שחלו ביחס אל הנופלים ובדפוסי הנצחתם בחברה הישראלית. מתוך ניתוח זה אבקש לשוב ולדון במערכת היחסים שבין הממד הלאומי לבין הממד האישי של השכול וההנצחה בישראל.

הקרב על גבעת התחמושת וזיכרונו

ב־6 ביוני 1967, ביומה השני של מלחמת ששת הימים, התחולל הקרב על גבעת התחמושת במסגרת מאמציה של חטיבת הצנחנים במילואים 55 להבקיע את הדרך אל הר הצופים, שהיה מובלעת ישראלית בשטח ירדן.[10] יותר מעשרים מחיילי גדוד 66 של החטיבה נפלו בקרב בגבעה ובסביבתה הקרובה – ויותר משבעים חיילים ירדנים נהרגו במקום[11] – ובמערכה כולה נפלו שלושים ושישה מחיילי הגדוד.[12]

כבר בימים הראשונים לאחר שוך הקרבות נודע הקרב על גבעת התחמושת כקרב קשה במיוחד, שנעשו בו מעשי גבורה והקרבה.[13] בדברים שאמר מפקד חטיבה 55, אלוף משנה מרדכי (מוטה) גור, ושפורסמו מייד אחרי המלחמה, הוזכר קרב זה כקרב ייחודי, וניתן לו מקום בולט בתיאורי הקרבות בירושלים.[14] ההילה שאפפה את חיילי צה"ל באותם ימים, שבהם הגיע מעמדו לשיא בחברה הישראלית,[15] והעובדה שהקרב נקשר בתודעה הציבורית לכיבוש העיר העתיקה על

9 ע' סיון, 'הנצחה במשבר', י' ורדי ומ' אורן (עורכים), הנצחה וזיכרון: בין הפרטי ללאומי, תל אביב תשס"ב, עמ' 8–16, במיוחד עמ' 13; שמיר, לבל יהיו (לעיל, הערה 1), עמ' 200–202; י' זרובבל, 'קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיית ההקרבה הפטריוטית בישראל', א' בן־עמוס וד' בר־טל (עורכים), פטריוטיזם: אוהבים אותך מולדת, תל אביב 2004, עמ' 61–100, במיוחד עמ' 86; פייגה (לעיל, הערה 5). על ירידת הקולקטיביזם ועליית האינדיווידואליזם בחברה הישראלית נכתב רבות. ראו לדוגמה: ד' אוחנה ור"ס ויסטריך, 'מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות בציונות ובישראליות', הנ"ל והנ"ל (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 11–37, במיוחד עמ' 21–23; פייגה (שם), עמ' 123–124.

10 על הקרב על גבעת התחמושת ועל מטרותיו ראו: ע' נרקיס, אחת ירושלים, תל אביב תשל"ה, עמ' 118–120, 165–174; מ' גור, הר הבית בידינו: קרבות הצנחנים בירושלים במלחמת ששת הימים, כ"ו–כ"ח אייר תשכ"ז, תל אביב תשל"ד, עמ' 96–160; ג' אביטל־אפשטיין, 67', ירושלים, מלחמה, תל אביב תשע"ח, עמ' 374–414.

11 א' אילון ואחרים, לכבוש את ההר: המערכה בזירה הירדנית במלחמת ששת הימים, בן שמן 2017, עמ' 207.

12 כפי שמופיע באנדרטה שבאתר, שהקמתה תתואר להלן.

13 חגי, 'על הקשר אשר בין הדברים', למרחב, 27 ביוני 1967; א' לנדאו, 'הדוקטור מגבעת התחמושת', מעריב, 18 באוגוסט 1967; ע' זרטל, 'אותיות למופתים', דבר, 22 בספטמבר 1967; א' גולן, ששה ימי תהילה, תל אביב 1967, עמ' 245; מ' בר־און (עורך), שישה ימים: 5–10.6.67 צבא הגנה לישראל, גבעתיים תשכ"ח, עמ' 143.

14 ד' שחורי, 'החבר'ה בכו על הכותל בגלל מחיר הדמים', על המשמר, 14 ביולי 1967; ש' שגב, סדין אדום: מלחמת ששת הימים, תל אביב תשכ"ז, עמ' 193–195; ז' פורן (עורך), ירושלים: נושא לימודי בבית הספר, ירושלים תשכ"ח, עמ' 37–38.

15 ראו לדוגמה: מ' ליסק, 'האתוס הבטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית', תרבות דמוקרטית, 4–5 (2001), עמ' 187–211, במיוחד עמ' 192; ז' דרורי, 'סדק בשריונו של מרס: שקיעת מעמדו של צה"ל', מ' שמש וז' דרורי

מקומותיה הקדושים, אירוע שעורר התלהבות רבה בציבור היהודי, עשו מייד את המקום לסמל ולמוקד לביקורי קהל. עוד באותה שנה, לפני שהחל תהליך הפיכתה של גבעת התחמושת לאתר זיכרון, ביקרו רבים במקום. חלק מטירוני הצנחנים אף ערכו שם את טקס השבעתם לצה"ל, לאחר שסיירו בגבעה.[16]

בראשית 1968 הושמע לראשונה שירו של יורם טהרלב 'גבעת התחמושת'. השיר, שהתבסס על עדויות שפורסמו בעיתון 'במחנה' באוקטובר 1967,[17] הולחן בידי יאיר רוזנבלום ובוצע על ידי להקת פיקוד המרכז.[18] חוקרים רבים עמדו על כוחם של שירים בהצגת מיתוסים ובהפצתם, בהעברת מסרים חינוכיים־ערכיים־תרבותיים ובעיצוב הזיכרון הקולקטיבי והתרבות הלאומית בעמים בכלל ובישראל בפרט.[19] השיר על גבעת התחמושת, שזכה לפרסום רב, תרם ללא ספק להתפתחות המיתוס של הקרב על הגבעה ולמעמדו של האתר.[20]

בשנים שאחרי המלחמה, בעיקר משנות השמונים של המאה העשרים, הועלו ביקורות שונות על הצורך בקרב, על ניהולו ועל המיתוס שהתפתח סביבו.[21] אף שביקורות אלו זכו לפרסום בחברה הישראלית בעשורים האחרונים ועוררו פולמוס, הנמשך גם כיום, הוסיף האתר להתפתח, מקומו בתודעה הציבורית נותר איתן, ומעמדו הממלכתי הלך והתחזק.

(עורכים), טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה, קריית שדה בוקר תשס"ח, עמ' 305–324, במיוחד עמ' 317.

16 ט' קולק אל ש' אייל, 28 בדצמבר 1967, אה"מ, גל-3847/3; נ' שי, 'גבעת־התחמושת – אתר לזכר הנופלים', ידיעות אחרונות, 11 בספטמבר 1968; '"גבעת התחמושת" מקום להשבעת טירונים', מעריב, 14 בספטמבר 1967; א' לנדאו, 'נכנסו "ילדים" – יצאו גברים', מעריב, 13 בדצמבר 1967. באותה עת כבר החל המנהג לערוך את טקס השבעת הצנחנים ליד הכותל המערבי. ראו: ש' בהט, '"להבדיל בין קודש לחול": עיצובה של רחבת הכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים ומשמעויותיו', קתדרה, 174 (טבת תש"ף), עמ' 155–181, במיוחד עמ' 174. מתברר שחלק מהצנחנים הושבעו בגבעת התחמושת וחלקם ליד הכותל, ועדיין לא נקבע נוהל אחיד.

17 במחנה [אוקטובר 1967].

18 'להקת פיקוד המרכז', דבר, 7 בפברואר 1968.

19 ראו לדוגמה: א' יפתחאל וב' רודד, '"אנו מייהדים אותך מולדת": על נכותו של הפטריוטיזם הישראלי בזמר ובנוף', בן־עמוס ובר־טל (לעיל, הערה 9), עמ' 239–274, במיוחד עמ' 246–247, ומקורותיהם שם; ר' שריג, '"טרומפלדור בגליל וקונצ'רטו לחליל": מיתוס תל חי מהזמר העברי של שנות העשרים ועד ההיפ־הופ של שנות האלפיים', י' זרובבל וא' גולדשטיין (עורכים), תל חי 1920–2020: בין היסטוריה לזיכרון, ירושלים תש"ף, עמ' 444–474, במיוחד עמ' 445–446. מנגד לעיתים נעשה שימוש בשיר דווקא לערעור על הממסד או על הנרטיב ההגמוני. ראו לדוגמה: א' שפירא, 'היסטוריוגרפיה וזכרון: מקרה לטרון תש"ח', אלפיים, 10 (תשנ"ה), עמ' 9–41; יפתחאל ורודד (שם), עמ' 246; שריג (שם).

20 על השיר ועל הנסיבות לכתיבתו ראו: ש' טסלר, שירים במדים: סיפורן של הלהקות הצבאיות, ירושלים תשס"ז, עמ' 141–143. לניתוח משמעות השיר, המקצב והביצוע של להקת פיקוד המרכז בהקשר התרבותי של שנות השישים ומעמדם של שירי הזיכרון בתקופה זו ראו: א' הירשפלד, 'חיוכו של אליפלט', פנים, 17 (2001), עמ' 70–79.

21 ראו לדוגמה: א' מילשטיין, ההיסטוריה של הצנחנים: ממלחמת העצמאות ועד מלחמת לבנון, ג: איחוד ירושלים, תל אביב 1985–1987, עמ' 1043–1063; ש' ובר, הקרב על גבעת התחמושת: רקוויאם לגבעה נעלמה, ירושלים תשע"ה; א' פפר, 'הקרב על הקרב על ירושלים', הארץ, 30 במאי 2007 (https://www.haaretz.co.il/misc/1.1414112, אוחזר ב־20 בינואר 2020). הביקורות התמקדו בעיקר בתהליך קבלת ההחלטות של המפקדים הבכירים ולא בתפקודם של החיילים בקרב עצמו, שנותר סמל לגבורה, ושמעמדו המיתי לא עורער. כמובן אין כאן המקום לניתוח היסטורי־צבאי של שאלת הצורך בקרב, של ניהולו ושל מהלכיו המפורטים. מאמר זה עוסק בהתפתחות אתר ההנצחה, על בסיס התודעה הציבורית באותם ימים, והיא החשובה לענייני.

גלעדים מאולתרים שהוקמו בתום מלחמת ששת הימים לזכר חללי הקרבות בירושלים על ידי חבריהם לנשק, 1967

מימין: גלעד שהוקם בדרך שכם לזכר חללי גדוד 28
(צילום: אלכס איגור, ארכיון משרד הביטחון)

משמאל: הוריו של החייל אורי ליבוביץ ליד הגלעד הזמני שהוקם בגבעת התחמושת לזכר חללי גדוד 66, שבו לחם
(מאלבום המשפחה)

יוזמות ראשוניות לשימור אתר הקרב ולהקמת גן עירוני

עם שוך הקרבות בירושלים הקימו חבריהם לנשק של הנופלים מצבות מאולתרות באתרי קרבות במזרח העיר ובקו התפר שבין חלקיה.[22] זמן קצר אחר כך הוחלפו מצבות אלו במצבות חדשות ואחידות, שנבנו מגלי אבנים ומעליהם לוח שיש גדול שחרותים בו שמות החללים. אחד האתרים שהוקמו בהם מצבות היה גבעת התחמושת, שהוצבה בה מצבה לזכר חללי גדוד 66. הקמת המצבה הייתה צעד הנצחה ראשון במקום, אך הדבר לא ייחד אותה מכלל המצבות בעיר, ועם זאת בחלק מהדיווחים ניתן לה מקום בולט.[23]

את היוזמה הראשונית להפוך את גבעת התחמושת לאתר זיכרון לקרבות שהתנהלו בירושלים הובילו פיקוד המרכז, אגף כוח אדם בצה"ל ועיריית ירושלים. לכמה הורים שכולים שבניהם נפלו במקום היה חלק חשוב במהלך.

באוגוסט 1967 פנה אלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס אל ראש עיריית ירושלים טדי קולק והציע לשמור על גבעת התחמושת כצורתה לזכר הקרבות שהתחוללו בעיר. קולק ביקש ממקורבו יעקב ינאי, מנהל רשות הגנים הלאומיים, לקבל את האחריות לאתר וכתב שהעירייה תושיט עזרה ככל שתידרש.[24] לבקשת קולק פנה ינאי אל נרקיס וביקש ממנו לגדר את השטח עד לגיבוש תוכנית למקום.[25]

22 א' שמיר, 'אנדרטות לנופלים במערכות ישראל: הנצחה וזיכרון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ה, עמ' 195–196; עזריהו (לעיל, הערה 1), עמ' 201.

23 'מחר, ביום הזכרון לחללי צה"ל – יוסר הלוט מאנדרטאות לחללי שיחרור ירושלים', מעריב, 30 באפריל 1968; [ללא כותרת], דבר, 30 באפריל 1968; עזריהו (שם), עמ' 202–205.

24 קולק אל ינאי, 29 באוגוסט 1967, אה"מ, גל-3847/3; פרוטוקול ישיבת רשות הגנים הלאומיים, 1 בספטמבר 1967, ארכיון העיר ירושלים, 2036. על שיתוף הפעולה בין קולק לינאי ראו: ש' וילקוף וא' נצן־שיפטן, "הזדמנות היסטורית": נוף, ממלכתיות ותחרות בהקמת הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, 1967–1969', קתדרה, 163 (ניסן תשע"ז), עמ' 163–190, במיוחד עמ' 168. לפי דיווח עיתונאי הציע נרקיס שיושארו באתר העמדות הירדניות, הבונקרים והתעלות, ותיעשה בו 'פעולת גינון נרחבת'. עוד הציע שתוקם במקום האנדרטה המרכזית לזכר חללי הצנחנים בקרבות בירושלים. ראו: 'גבעת התחמושת – אנדרטה לזכר חללי הצנחנים', על המשמר, 25 בספטמבר 1967.

25 אל ינאי (ללא תאריך), אה"מ, גל-3847/3; ינאי אל נרקיס, 3 בספטמבר 1967, שם.

באוקטובר כתב קצין השלישות של פיקוד המרכז שאול אפק אל עוזר ראש אגף מבצעים ואל ראש אגף כוח אדם בצה"ל כי יש להכריז על גבעת התחמושת ועל גבעת הרדאר אתרי מלחמה שיש לשמרם.[26] ועדה שמינה שר הביטחון משה דיין, ושבראשה עמד ראש אגף כוח אדם אלוף שמואל אייל, החליטה להקים בגבעת התחמושת יד למלחמת ששת הימים, והטילה את המשימה על רשות הגנים הלאומיים.[27]

בפברואר 1968 הבחין יעקב אלישיב, שבנו יורם נפל בקרב על הגבעה, כי הגלעד שהוקם שם בתום הקרבות מתפרק. הוא כתב אל שר הביטחון שבשיחות עם קצינים מהצנחנים ובכמה פרסומים דובר על החלטה 'לקדש את המקום של גבעת התחמושת על ידי הקמת אנדרטה מתאימה [...] והפיכתו למקום זיכרון, שבו תיערך מדי שנה אזכרה, השבעת הטירונים של הצנחנים הצעירים ומקום שבו אפשר ללמוד על גבורת מעלליהם', וביקש 'לגאול את כבודה' של הגבעה. מנהל היחידה להנצחת החייל השיב שהגלעד יוחלף בתוך זמן קצר – וכאמור כך אכן היה – ושעניין הנצחת שדה הקרב במקום נמצא בדיון.[28] זמן מה אחר כך ביקש צבי צור, עוזר שר הביטחון והרמטכ"ל לשעבר, מקולק להזמין מינאי הצעה של רשות הגנים לטיפול בגבעת התחמושת כשמורת קרב.[29] ינאי נפגש עם אדריכל הנוף צבי מילר והם הכינו תוכנית, אך היא נדחתה בעקבות 'דרישת שר הביטחון, שחשש מהנצחת מונומנט

הגלעד הקבוע שהוקם בגבעת התחמושת במקום הגלעד הזמני לזכר חללי גדוד 66 שנפלו במלחמת ששת הימים, 10 במאי 1968
(צילום: משה מילנר, לע"מ)

26 ש' אפק אל עוזר ראש אג"מ ואל ראש אכ"א, 11 באוקטובר 1967, ארכיון צה"ל, 161-863-1973.
27 קולק אל אייל (לעיל, הערה 16).
28 שמיר, הנצחה וזיכרון (לעיל, הערה 1), עמ' 90.
29 קולק אל ינאי, 18 בפברואר 1968, אה"מ, גל-3847/3.

שהוא גם מצבה ללוחמים הערביים'. עם סיום הקרב על הגבעה קברו חיילי צה"ל כמה מן החללים הירדנים שנהרגו במקום בקבר זמני והניחו על קברם שלט הנצחה מאולתר.[30] נראה כי זה היה המקור לחששו של דיין מהקמת מונומנט הנצחה, שהיה עשוי לשמש גם כמצבה לחללים אלה.[31] בעקבות זאת החליטו קולק וינאי להקים במקום גן עירוני.[32] באוגוסט 1968, לאחר שיחה עם אייל, העביר ינאי למילר הנחיות עקרוניות לתכנון. ההנחיות היו לתכנן את המקום כגן, להשאיר בו את כל העמדות ואת 'כל מה ששייך למלחמת ששת הימים כמו שהוא', לא להרוס ולא לטשטש דבר מכל אלה, ועם זאת לא להופכם למונומנט.[33] החלטתם של קולק וינאי והנחיות אלו היו ראשית קביעתה של גבעת התחמושת כאתר זיכרון.

כפי שכתב מעוז עזריהו, השימוש בשרידי קרבות בלט בעיצוב נופי ההנצחה של קרבות מלחמת העצמאות. כך הוחלט לשמר ולהותיר במקומם את מגדלי המים בנגבה וביד מרדכי, את שרידי המשוריינים בשער הגיא ואת שרידי הטנק הסורי בדגניה. עוצמתם של שרידים אלה נבעה מתפקידם הכפול – כעדים המספרים את הסיפור וכעדות פיזית: בהיותם שרידים אותנטיים הם סיפרו את ההיסטוריה שהיו חלק ממנה במקום שבו התרחשה. הם ביטאו את הקפאת הזמן ההיסטורי, ובכך אפשרו קפיצה תודעתית בין אז לעכשיו, החיונית לתפקודה של אנדרטה כממשק בין עבר להווה.[34] הבחנה זו נכונה גם לאתרי קרבות במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום הכיפורים ששומרו ועוצבו כאתרי זיכרון והנצחה, כדוגמת תל פאחר ותל סאקי, וכן לגבעת התחמושת.

הקמת אתר ההנצחה

בספטמבר 1968, בעקבות ההחלטות שתוארו, יזם יצחק פניגר, שבנו עופר נהרג בגבעה, פגישה של משפחות חללי גדוד 66, שמטרתה הייתה לערב את המשפחות בתכנון האתר ולרתום אותן לסייע להקמתו. פניגר, חבר קיבוץ גבעת חיים איחוד ופעיל ציבורי, שמילא תפקידים בכירים גם בהנהלת 'יד לבנים', היה הרוח החיה בהקמת אתר ההנצחה בגבעת התחמושת והדמות המרכזית בעיצובו, בפיתוחו ובניהולו עד פטירתו בשנת 1982.[35] בפגישה נכח גם קולק, שפניגר הכירו

30 מ' נתן, המלחמה על ירושלים, תל אביב תשכ"ח, עמ' 188; י' ביצור, '"מחלוקת האנדרטאות" בירושלים עוברת למישור הממלכתי', מעריב, 23 בדצמבר 1968.

31 זמן קצר אחר כך, ב־4 יוני 1968, החלו פעולות ערביות להקמת מונומנטים ואתרי הנצחה ללוחמים הירדנים שנפלו בקרבות בירושלים, והדבר עורר דיון סוער במדינת ישראל. ראו: עזריהו (לעיל, הערה 1), עמ' 207–215. כפי שכתב עזריהו, אנדרטות אינן רק כלי לכיבוד זכר הנופלים ולהנצחת אירועים היסטוריים אלא גם ביטוי של שליטה בשטח, וייתכן שגם בכך יש כדי להסביר את התנגדותו של דיין לצעד זה.

32 תוספת בכתב ידו של ינאי על מכתבו של קולק אליו (לעיל, הערה 29). וראו: 'מציעים לתכנן גבעת התחמושת כפארק לאומי', דבר, 24 באפריל 1968.

33 ינאי אל האדריכלים מילר־בלום, 7 באוגוסט 1968, אה"מ, גל-3835/1.

34 מ' עזריהו, '"שלד הברזל שותק כמו רעי": סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא', קתדרה, 106 (טבת תשס"ג), עמ' 119–138; M. Azaryahu, 'From Remains to Relics: Authentic Monuments in the Israeli Landscape', *History and Memory*, 5, 2 (1993), pp. 82–103

35 י' פניגר אל ההורים השכולים ואל אלמנות הנופלים (ללא תאריך), אי"ט, 76638; עמרם, 'דברים על קברו', 25 ביוני 1982, ארכיון גבעת חיים איחוד, מכל אישי 25, פניגר יצחק; א' שני, 'לזכר ראשון העושים למען אתר ההנצחה: יצחק

מנערותם בווינה ומחברותם המשותפת בתנועת הנוער 'בלאו־וייס' (תכלת־לבן), ושהייתה לו גישה ישירה אליו.[36] קולק דיווח על ההנחיות שנמסרו למילר, והוסיף שלהורים השכולים תהיה זכות להשפיע על התוכנית ועל ביצועה. בני המשפחות בחרו ועד, בראשות פניגר, לניהול המשא והמתן עם המוסדות הרלוונטיים כדי לקדם הקמת אתר הנצחה בגבעה.[37] הוועד נפגש עם מילר, ובפגישה השתתף גם יוסי יפה, מפקד גדוד 66 במלחמה. מלבד הדיון בתוכניות לשמירת המקום כאתר היסטורי ולשילובו בגן בסביבה דנו המשתתפים בהנצחה אישית לנופלים באנדרטה חדשה או במוזיאון.[38]

יצחק פניגר
(ארכיון קיבוץ גבעת חיים איחוד)

במרס 1969 הציע פניגר לקדם הקמת מוזיאון בגבעה והנצחה שמית של הנופלים. בעקבות יוזמה נוספת שלו הוחלט להקים אגודה שיהיו חברים בה הורים שכולים, ושכל משפחה תתרום לה כסף. הוא ציין שהאגודה חיונית לקבלת בעלות על השטח, לבינויו ולתכנון אירועים בו.[39] באותה שנה מינה קולק ועדה ציבורית לעניין ההנצחה בגבעת התחמושת, שחבריה היו ההורים השכולים פניגר וכהנא, שבניהם נהרגו בגבעה; חיים יחיל, יושב ראש הוועד המנהל של רשות השידור ומנהל המועצה הציבורית להנצחת החייל, שבנו יהונתן, שהיה קצין בחטיבה הירושלמית, נפל בקרב באבו תור; נחמיה עוז, מנהל המחלקה לשיפור פני העיר בעירייה; יוסי יפה וכן יהודה מירון מהמחלקה להנצחת החייל. הוועדה דנה בנושא ההנצחה ותכננה נטיעת חורשה לזכר הנופלים.[40]

בנובמבר 1969 החלה העירייה בהקמת הפארק שתכנן מילר בפיקוח הוועדה הציבורית שמינה קולק. הוועדה החליטה כי שני ביתנים בראש הגבעה ששימשו למגורי החיילים הירדנים יישמרו וישמשו להנצחה, בונקר הפיקוד במזרח הגבעה יהיה לחדר התייחדות, והַתעלות, העמדות והבונקרים ינוקו וישוקמו. נוסף על כך הוחלט לנטוע סביב הגבעה 179 עצי זית – עץ לכל אחד מהנופלים בקרבות בירושלים – בשלושה גושים, לפי השיוך החטיבתי לשלוש החטיבות שהשתתפו במערכה

פניגר ז"ל – קווים לדמותו', ח' נבון (עורך), אתר הנצחה גבעת התחמושת, ירושלים 1989, עמ' 77–78. באוקטובר 1967 נפגשה קבוצת ילדים מקיבוץ גבעת חיים איחוד עם קולק, ומסרה לו את הכסף שיועד למסיבת בר המצווה שלהם כתרומה לשיפוץ גבעת התחמושת ולהקמת אנדרטה לחללי הצנחנים שנפלו במקום. ראו: 'ציבור ויחיד', למרחב, 13 באוקטובר 1967; 'תרומה לירושלים במקום חגיגת בר־מיצווה', על המשמר, 13 באוקטובר 1967; [ללא כותרת], דבר, 13 באוקטובר 1967. אין ספק כמעט שטביעות אצבעותיו של פניגר ניכרות באירוע זה. ב־26 במאי 1968, יום השנה לאיחוד ירושלים, נערך בגבעת התחמושת טקס לזכר הנופלים במקום, ובמהלך הטקס דרש פניגר מהשלטונות לשפץ את המקום, שנראה מוזנח. ראו: 'הוקדש "יער השלום", יזכור על גבעת התחמושת, רבבות ליד הכותל', על המשמר, 27 במאי 1968. בדברים שסיפר פניגר החל באמצע שנות השבעים, ושפורסמו בכמה במות, תוארה פעילות מוקדמת יותר שלו בנושא, אך לעת עתה לא מצאתי להם סימוכין.

36 ריאיון עם דורון פרינץ (פניגר), בתו של יצחק פניגר וחברה לשעבר בוועד המנהל של גבעת התחמושת, 1 בנובמבר 2019.

37 'דו"ח על פגישת המשפחות השכולות שבניהם נפלו בגבעת התחמושת', 10 בספטמבר 1968, אי"ט, 76638.

38 פניגר, 'ועדה להנצחה: גבעת התחמושת בירושלים' (ללא תאריך), שם.

39 פרוטוקול ישיבת ועד המשפחות השכולות של חללי גבעת התחמושת, 9 במרס 1969, שם.

40 פניגר בשם הוועדה להנצחת גבעת התחמושת אל בני המשפחות השכולות, 29 באוגוסט 1969, שם.

תעלות בגבעת התחמושת על רקע בתי המפונים בשכונת שמואל הנביא, 10 במאי 1968
(צילום: משה מילנר, לע"מ)

בירושלים: חטיבת הראל (10), החטיבה הירושלמית (16) וחטיבת הצנחנים (55). סוכם שאחרי גמר עבודות השיקום יוחלט על צורת ההנצחה.[41]

אחרי כמה דחיות נקבע טקס הנטיעה ל־3 ביוני, יום ירושלים תש"ל (1970).[42] בינתיים עודכן מספר החללים ל־181.[43] מפקדי שלוש החטיבות בעת המלחמה הוזמנו לצעוד בראש נוטעי העצים שהוקדשו לחללי חטיבותיהם.[44] בטקס נאמה ראש הממשלה גולדה מאיר, ונכחו בו אלפים.[45] ועד המשפחות השכולות קבע שהטקס יתקיים ביום ירושלים מתוך כוונה שהוא יהיה חלק בלתי נפרד מאירועי היום וכדי להדגיש את הקשר שבין הנופלים לבין איחוד העיר.[46] צעד נוסף שנעשה לשם השגת מטרה זו היה העברת האזכרה לנופלים ליום ירושלים. בשנים תשכ"ח (1968) ותשכ"ט (1969)

41 נ' עוז אל פניגר, 11 בנובמבר 1969, שם; פניגר אל המשפחות השכולות, 19 בפברואר 1970, שם; נ' ברנע, 'ויכוחים על יעוד גבעת התחמושת', דבר, 21 בנובמבר 1969.

42 פרוטוקולים של ישיבות ועד המשפחות השכולות, 15 באוקטובר 1969 ו־1 בינואר 1970, אי"ט, 76638; ט' קולק וועד המשפחות השכולות – גבעת התחמושת, הזמנה לטקס הנטיעה (ללא תאריך), אי"ט, 76631; ועד המשפחות השכולות 'גבעת התחמושת' אל בני המשפחות השכולות, 15 במאי 1970, שם. באותה העת עדיין לא נקבע יום ירושלים בחוק, אך הוא היה מונח שגור ונחוג בעיר.

43 ט' קולק וועד המשפחות השכולות – גבעת התחמושת, הזמנה לטקס הנטיעה (הזמנה מעודכנת, ללא תאריך), אי"ט, 76631.

44 פניגר אל א' בן־ארי ואל מ' גור, 28 במאי 1970, שם.

45 'ג' מאיר: ירושלים מאוחדת – כך תשאר', מעריב, 4 ביוני 1970; 'ראש הממשלה: נעשה הכל לחיי שלום בירושלים המאוחדת', למרחב, 4 ביוני 1970; 'שלוש שנים לאיחוד ירושלים', דבר, 4 ביוני 1970.

46 ועד המשפחות השכולות אל בני המשפחות השכולות, 15 במאי 1970, אי"ט, 76634.

הזמנה לטקס בגבעת התחמושת, מאי 1971
(יד טבנקין)

התכנסו המשפחות השכולות בכ"ז באייר, יום לפני יום ירושלים, ליד האנדרטות הגדודיות וביקרו בקברי הנופלים בהר הרצל. בשנת תש"ל החליט הוועד להתכנס בהר הרצל ביום ירושלים עצמו.[47] מאותה שנה החלו לקיים ביום זה הן את האזכרה והן טקס התייחדות בגבעת התחמושת. צעדים אלו השיגו את מטרתם: הטקס ביום ירושלים בגבעת התחמושת היה מאז לטקס המרכזי לזכר הנופלים ולציון איחוד העיר, ונכחו בו בקביעות נציגים בכירים של מדינת ישראל, וכפי שיתואר להלן, ברבות השנים הוא אף קיבל צביון ממלכתי רשמי.[48]

כבר מראשית ההתיישבות הציונית בארץ נעשה ניסיון לכונן מסורת של עליות לרגל שתחבר בין זמן למקומות לאומיים מקודשים. הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא הביקורים בחצר תל חי ובקברי מגיניה בי"א באדר, שתרמו למרכזיותו של מיתוס תל חי בזיכרון הקולקטיבי היישובי הציוני.[49] בדומה לכך בחיבור טקס יום ירושלים לגבעת התחמושת התלכדו ממד הזמן של הזיכרון לממד המרחב שלו. אירועי יום ירושלים שולבו במסכת הימים הלאומיים, הכוללת את יום הזיכרון לשואה ולגבורה, יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ויום העצמאות, והמבטאת סיפר (נרטיב) לאומי הולך ומתפתח: משואה דרך ההקרבה אל התקומה.[50] סיפר זה העניק ליום ירושלים משמעות לאומית, כהמשך התהליך, ובהיותו טקס אזכרה לנופלים וטקס לציון איחוד העיר שולבו בו מאפייני ההקרבה והתקומה הלאומית גם יחד.[51] הדבר

47 פרוטוקולים של ישיבות ועד המשפחות השכולות, 15 בינואר ו־6 במאי 1970, אי"ט, 76638; נ' שנור, חבר הוועד, אל בני המשפחות השכולות, 28 במאי 1970, אי"ט, 76634; 'אתר הזכרון בגבעת התחמושת', בתוכנו, 11 ביולי 1975, עמ' 2–3.

48 ראו לדוגמה: 'ירושלים ציינה מלאת ארבע שנים לאיחודה בתפילות המונים ובטכסי התייחדות', מעריב, 24 במאי 1971; עיריית ירושלים וועד המשפחות השכולות, הזמנה לטקס (ללא תאריך), אי"ט, 76634; י' צוריאל, '"על דעת הלוחמים הקדושים ועל דעת העם אנו מודיעים: ירושלים תהיה מאוחדת לנצח"', מעריב, 5 ביוני 1978.

49 א' גולדשטיין, 'העלייה לתל חי בי"א באדר כזירת מערכה פוליטית (1928–1947)', זרובבל וגולדשטיין (לעיל, הערה 19), עמ' 259–293, במיוחד עמ' 259–260.

50 ראו לדוגמה: מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948–1956, קריית שדה בוקר תשנ"ה, עמ' 232; D. Handelman & E. Katz, 'State Ceremonies of Israel – Remembrance Day and Independence Day', D. Handelman, *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, New York & Oxford 1998, pp. 191–233; D. Handelman, *Nationalism and the Israeli State: Bureaucratic Logic in Public Events*, New York 2004. וראו: נאום י' פניגר, יום ירושלים תשל"ח, 4 ביוני 1978, אי"ט, 76634.

51 א' בן־עמוס וב' בית־אל, 'חינוך לצבאיות ולהנצחה: טקסי זיכרון לאומיים בבתי ספר בישראל', מ' אלחאג' וא' בן־אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה, חיפה תשס"ג, עמ' 369–400, במיוחד עמ' 381.

אלוף (במיל') עוזי נרקיס נואם בטקס יום ירושלים וחנוכת אתר ההנצחה בגבעת התחמושת, 8 במאי 1975. יושב משמאל: הרמטכ"ל מוטה גור, במרכז: ראש הממשלה יצחק רבין
(צילום: יעקב סער, לע"מ)

תרם גם למעמדה של גבעת התחמושת כאתר בעל משמעות בציר זה. לחיבור הזמן והמרחב נודעה אפוא השפעה על משמעות היום והטקס, שזוהו במידה רבה עם המלחמה ועם הנופלים בה, וכן על מעמדו ועל משמעותו הסמלית של האתר, שכוחו כמכונן תודעה קולקטיבית הועצם.

במקביל לנטיעת החורשה הוסיף ועד המשפחות השכולות לדון בתכנון ההנצחה ובשאלה אם היא תיועד רק לחללי גדוד 66 או לכלל הנופלים בירושלים.[52] בראשית 1971 גובשו עקרונות לתכנון אתר ההנצחה. נקבע כי לאתר שלוש מטרות: הסבר על הקרבות בירושלים, הסבר מפורט על הקרב על גבעת התחמושת והנצחת הנופלים בקרבות ירושלים. כמו כן נקבע שלשם השגת המטרות צריכים להיות באתר מקום התייחדות ובו שמות הנופלים; תיאור של הקרבות בעיר באמצעות דגמים ומפות; הסבר מפורט על הקרבות בגבעת התחמושת ועל ייחודו של המקום במערכה על העיר.[53] ועד המשפחות השכולות קיבל את העקרונות הללו.[54]

כדי לקדם את הקמת אתר ההנצחה הוקמה ביוני 1971 האגודה להנצחת הנופלים על שחרור ירושלים בגבעת התחמושת, שהורכבה מנציגי העירייה, משרד הביטחון, אזרחים מוותיקי ירושלים והורים שכולים, ובראשה הועמד נרקיס.[55] האגודה הזמינה את תכנון האתר מהאדריכלים בנימין

52 פרוטוקולים של ישיבות ועד המשפחות השכולות, 15 באוקטובר 1969 ו־6 במאי 1970, אי"ט, 76638.
53 'גבעת התחמושת: פרוגרמה להקמת האתר', 18 בינואר 1971, שם; עוז אל פניגר, 18 בינואר 1971, שם.
54 [פניגר] אל עוז, 26 בינואר 1971, שם.
55 המונחים איחוד ירושלים או שחרור ירושלים הנזכרים במאמר אינם משל המחבר אלא לקוחים כולם מלשון המקור.

ראש הממשלה יצחק רבין (משמאל) וראש העיר ירושלים טדי קולק בטקס יום ירושלים וחנוכת אתר ההנצחה בגבעת התחמושת, 8 במאי 1975
(צילום: יעקב סער, לע"מ)

אידלסון וגרשון צפור, לאחר שהתקבלו אישורים של הנוגעים בדבר.[56] צפור היה קרוב משפחתו של פניגר – שהיה הרוח החיה גם באגודה זו – והוא נרתם למשימה תמורת תשלום נמוך.[57]

באוקטובר 1972 החלו עבודות ההקמה.[58] התעלות והבונקרים שוקמו. ביום ירושלים תשל"ב (1972) התקיימה אספה של משפחות כל הנופלים בירושלים והוחלט להרחיב את ועד המשפחות השכולות ולהקים את ועד בני המשפחות השכולות של משחררי ירושלים במלחמת ששת הימים. פניגר הוסיף להוביל גם ועד זה. כלל המשפחות נתבקשו לתרום כסף לאתר ההנצחה.[59] במימון ההקמה היו שותפים גם כמה משרדי ממשלה, העירייה, הקרן לירושלים ותורמים שגייס נרקיס.[60]

ביום ירושלים תשל"ה (1975) נחנך האתר, בנוכחות ראש הממשלה יצחק רבין ורבים אחרים.[61]

56 פרוטוקול ישיבת הוועדה הציבורית להנצחת הנופלים בשחרור ירושלים, 7 ביוני 1971, אי"ט, 76638; הוועד הציבורי להקמת 'יד־לגיבורים' בגבעת התחמושת וועד בני המשפחות השכולות משחררי ירושלים במלחמת ששת הימים אל בני המשפחות השכולות, 24 בדצמבר 1972, שם.

57 שני (לעיל, הערה 35); ריאיון עם פרינץ (לעיל, הערה 36); ריאיון עם נוריאל בנימיני, חבר עמותת גבעת התחמושת מראשיתה ולשעבר גזבר העמותה, 3 בנובמבר 2019.

58 פניגר (ללא נמען), 23 באוקטובר 1972, אי"ט, 76638.

59 הוועד הציבורי להקמת 'יד־לגיבורים' (לעיל, הערה 56).

60 פרוטוקול ישיבת ועד המשפחות השכולות שיקיריהן נפלו על שחרורה של ירושלים במלחמת ששת הימים, 11 בינואר 1973, אי"ט, 76638; נ' בנימיני, גזבר האגודה להנצחת הנופלים על שחרור ירושלים בגבעת התחמושת, אל ר' חשין, 'הקרן לירושלים', 7 ביולי 1974, שם.

61 פניגר בשם ועד המשפחות השכולות אל בני המשפחות השכולות, 23 באפריל 1975, אי"ט, 76634; ג' אלון, '2.2 מיליון ל"י הושקעו באתר ההנצחה על גבעת התחמושת', הארץ, 8 במאי 1975; ב' עמיקם, 'נחנך אתר ההנצחה

הוא נבנה בצורת קשתות שהיו דימוי למבנים שניצבו על הגבעה בשעת הקרב, וכלל תמונות של ירושלים המחולקת, קיר ועליו שמות הנופלים, מפות ותצלומי אוויר מהקרב, כלי נשק שהיו בשימוש במלחמה ודגמים שהמחישו את מהלכי הקרבות ואת הפריצה לעיר העתיקה.[62] אתר ההנצחה, שכונה מוזיאון, נפתח לביקורי קהל בספטמבר 1975. זמן קצר אחר כך נפתח בו אולם תערוכות להצגת עיזבונות אומנותיים וספרותיים של הנופלים, שנועדו להתחלף כל כמה חודשים.[63]

באפריל 1978 נפתח במוזיאון מדור שהוקדש לחיל האוויר, נוסף על המדורים שהוקדשו לחטיבות שלחמו בעיר ולפיקוד המרכז. במדור החדש נתלו דגלי החיל, מפה, תצלומים ושלטים, שהסבירו את חלקו במערכה על ירושלים. סמל החיל הוצב בכניסה למוזיאון, ליד סמלי פיקוד המרכז ושלוש החטיבות. לקיר השמות הוספו שמותיהם של שני טייסים שנפלו בסביבת ירושלים.[64]

בפברואר 1981 החליטה ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים כי הטקס המרכזי לזכר חללי מלחמת ששת הימים יתקיים בגבעת התחמושת מדי שנה בכ"ח באייר.[65] ראשי עמותת גבעת התחמושת, בהובלת מנהל האתר יוסף שני, פעלו להביא להכרה בגבעת התחמושת כאתר הנצחה ממלכתי ובטקס המתקיים בה בכל שנה ביום ירושלים כטקס ממלכתי מרכזי.[66] ואכן ביולי 1988 החליטה ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים שהעצרת לציון איחוד ירושלים בגבעת התחמושת תקבל מעמד ממלכתי.[67] באוקטובר 1989 הכריז שר הביטחון רבין על גבעת התחמושת כעל אתר הנצחה ממלכתי.[68]

בגבעת־התחמושת – היום צעדת "סובו ציון", על המשמר, 8 במאי 1975; ג' סדן, 'חנוכת אתר ההנצחה – במרכז אירועי ירושלים', ידיעות אחרונות, 9 במאי 1975.

62 אלון (שם); 'ירושלים מעלה זכר משחרריה', ידיעות אחרונות: 24 שעות, 8 במאי 1975; ב' עמיקם, 'גבעת־התחמושת – אתר הנצחה', על המשמר, 25 במאי 1979; ג' צפור אל ב' אמיר, מחלקת היסטוריה בצה"ל, 30 בדצמבר 1974, אי"ט, 76638.

63 פניגר, נאום בעצרת בגבעת התחמושת ביום ירושלים תשל"ו, 27 במאי 1976, אי"ט, 76634. על השימוש במושג מוזיאון לאתר שאין בו מוצגים מוזיאליים אותנטיים ראו: ט' פרנקל־אלרואי, 'בית הפלמ"ח: גוף ראשון רבים – פוליפוניות כגישה מתודולוגית וכתפיסת עולם אסתטית', ד' אריאלי־הורוביץ, א' ברטל ונ' מאירי־דן (עורכים), פרוטוקולאז' 2013: כותבים חזותי: מתודולוגיות בחקר התרבות החזותית, ירושלים תשע"ג, עמ' 63–88, במיוחד עמ' 78–80.

64 פניגר, יום ירושלים תשל"ח, 4 ביוני 1978, אי"ט, 76634; הד אתר הנצחה גבעת התחמושת, ב (24 ביולי 1978); הזמנה לפתיחת מדור חיל האוויר, ארכיון גבעת חיים איחוד, מכל אישי 25, פניגר יצחק.

65 שמיר, לבל יהיו (לעיל, הערה 1), עמ' 159.

66 י' שני, 'אגרת למשפחות', הד אתר ההנצחה גבעת התחמושת, ג (תשמ"ו), עמ' 2–4; א' שריר אל י' נבון, 3 בספטמבר 1987, אגה"ת, תיק חוקים, רישומים, אכרזות; קולק אל נבון, 23 באפריל 1987, שם. שני ניהל את האתר משנת 1982 – אחרי פטירתו של פניגר – ועד פטירתו בשנת 1992. ראו: 'יוסף שני איננו', ח' נבון וב' עמיקם (עורכים), גבעת התחמושת: 25 שנה לאיחוד ירושלים, גבעת התחמושת, ירושלים תשנ"ב, עמ' 103–104.

67 שמיר, לבל יהיו (לעיל, הערה 1); 'עצרת יום ירושלים בגבעת התחמושת – ממלכתית', מעריב, 28 במאי 1989; א' שריג, מנכ"ל עיריית ירושלים, אל שני, 20 ביוני 1989, אגה"ת, תיק חוקים, רישומים, אכרזות.

68 מ' שרמן, יושב ראש מועצת אתרי הנצחה, אל שר הפנים, 22 במרס 1987, אגה"ת, תיק חוקים, רישומים, אכרזות; ע' כספי, מזכיר יושב ראש מועצת אתרי ההנצחה, אל שני, 5 ביולי 1987, שם; קולק אל י' רבין, 21 באוגוסט 1989, שם; רבין, 'אכרזה על אתר הנצחה ממלכתי (גבעת התחמושת)', 11 באוקטובר 1989, שם. וראו גם: י' שני, 'גבעת התחמושת – אתגרים ומשימות', נבון ועמיקם (לעיל, הערה 66), עמ' 11–12.

מטרות אתר ההנצחה ומאפייניו: 'על בונקרים מבוצרים ועל אחינו הגברים'

מטרות אתר ההנצחה בגבעת התחמושת צוינו פעמים רבות בדבריו של פניגר, שהיה כאמור הדמות המרכזית בהקמת האתר ובעיצובו. במהלך השנים הדגיש פניגר שתי מטרות עיקריות, וחזר עליהן שוב ושוב: (א) יצירת הזדהות של 'כל החברה הישראלית' עם יגונן של המשפחות השכולות, כאמצעי ליצירת 'איחוד לאומי'; (ב) 'כאשר במרוצת השנים תתרקם אגדת שחרור ירושלים ובדורות הבאים יספרו על נס שחרורה, יעלו אז נגד עיניהם כל הדמויות של הנופלים איש איש על אופיו וסגולותיו. יזכרו אז ששום נס לא היה יכול לקרות בלי הלחימה הנפלאה [...] הנס היחידי שקרה – שקמו לנו בדור הזה צעירים כאלה [...] בנים ספוגי אהבת מולדת, חדורי הכרה בשליחותם, עזי נפש ורוח, ממשיכי מורשת ישראל. בלעדיהם ירושלים לא הייתה משתחררת'.[69]

בדבריו של פניגר ניכרים מטרות ההנצחה ומאפייניה העיקריים, ההשגבה וההלאמה. כפי שכתבו חוקרים אחדים, מטרת ההנצחה היא ליצור קהילת זיכרון שיישמר בה לדורות זכר הנופלים, מעשיהם והאירועים הקשורים בנפילתם, ויהפוך למרכיב בזיכרון הקולקטיבי ובזהות הקולקטיבית. לכך נודע גם תפקיד פסיכולוגי – יצירת הזדהות עם משפחות הנופלים.[70] ואכן פניגר ביקש ליצור קהילת זיכרון שתשמר את זכר הנופלים ותשתתף באבלן של המשפחות השכולות. מעבר לכך הוא ראה בהנצחה בעיקר כלי לביסוס האתוס הלאומי היהודי ולחיזוקו, והדגיש זאת פעמים רבות. הוא כתב כי 'ההזדהות עם מדינת ישראל צריכה להניע כל יהודי למחשבה ולהכרה כאילו הוא הקריב את הקורבן האישי להקמת המדינה ולהגנתה'.[71] והוסיף: 'ההזדהות הנדרשת היא הבסיס ליצירת האחריות המשותפת לכולנו. מפעל ההנצחה שהולך וקם במקום הזה הוא יתרום להגברת ההזדהות הזאת למאות אלפי המבקרים'.[72] עוד ניכרות בדבריו של פניגר השגבת הנופלים, הרואיזציה[73] שלהם והלאמתם, כחלק משאיפתו להקנות לנפילתם משמעות לאומית נצחית ולהנחילה למבקרים. הוא אף התייחס אל האתר כאל מקום מקודש וכינה אותו 'מקום קדוש ונצחי', 'היכל ומשכן לציון שחרור ירושלים'.[74] היחס אל אתרי הנצחה כאל מקומות מקודשים לאומיים אף הוא מאפיין בולט של אתרים אלה, ונובע מראיית הנופלים כ'קדושים'.[75]

69 נאומי פניגר: יום ירושלים תשכ"ט, אי"ט, 76630; יום ירושלים תשל"א-תשל"ח, אי"ט, 76634.

70 א' שמיר, 'סוכני הנצחה בתרבות הזיכרון הישראלית', מייזל ושמיר (לעיל, הערה 2), עמ' 77-87, במיוחד עמ' 77; ע' סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל אביב 1991, עמ' 127-128; מ' מייזל, 'מבוא וכמה הערות על המושג הנצחה', הנ"ל ושמיר (לעיל, הערה 2), עמ' 7-9; א' ויצטום ור' מלקינסון, 'שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי', ר' מלקינסון, ש' רובין וא' ויצטום (עורכים), אובדן ושכול בחברה הישראלית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 231-258.

71 י' פניגר, 'הרהורים על חג העצמאות ה־25 למדינת ישראל', בתוכנו, 9 במאי 1973, עמ' 3.

72 נאומי פניגר: יום ירושלים תשל"ג, אי"ט, 76634. וראו גם: יום ירושלים תשל"ז, שם.

73 עזריהו (לעיל, הערה 50), עמ' 118-120.

74 נאומי פניגר: יום ירושלים תשכ"ט, אי"ט, 76630; יום ירושלים תשל"ה-תשל"ז, אי"ט, 76634; ב' עמיקם, 'גבעת־התחמושת – אתר הנצחה', על המשמר, 25 במאי 1979. על משמעות ביטויים אלה ודומיהם בתרבות הלאומית הישראלית ראו: א' רויטמן, 'שאלת בית־המקדש ביהדות המודרנית', הנ"ל וש' לדרמן, סוד ההיכל: בעקבות מגילת המקדש (קטלוג תערוכה), ירושלים 2003, עמ' 79-90, במיוחד עמ' 85-89; א' שחם־גובר, '"הגרסה שלנו": תכנון בית הפלמ"ח ומוזיאון בגין כמרחבים מעצבי מורשת', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2008, עמ' 26-27. וראו בהרחבה: מ' ברוג, יד ושם – למי? המאבק על דמותו של הר הזיכרון, ירושלים ורמת גן תשע"ט, עמ' 24-28, 155-157.

75 ראו לדוגמה: ז' גרינברג וע' גרינברג, '"שביל הפצועים" בין חצר תל־חי לכפר־גלעדי: הסיפור האישי כאמצעי להבניית סיפור היסטורי', קתדרה, 142 (טבת תשע"ב), עמ' 131-146, במיוחד עמ' 140; מוסה, חיילים נופלים (לעיל, הערה 5).

בהדגשה החוזרת ונשנית ש'הנס היחידי שקרה – שקמו לנו בדור הזה צעירים כאלה', וש'ירושלים לא שוחררה ולא אוחדה מחדש על ידי נס מן השמיים בלבד, ולא על ידי אומרי תהלים מכל הסוגים, אלא במלחמה אכזרית, עקובה מדם',[76] ביקש פניגר להתעמת עם תפיסות דתיות של נס מלחמת ששת הימים. ההנצחה הייתה אפוא גם כלי במאבק אידיאולוגי בין קבוצות ותפיסות בחברה היהודית על עיצוב האתוס הלאומי היהודי, ובאה לידי ביטוי בנוכחות במרחב.

נראה שהמהלך לקביעת טקס האזכרה הראשי לחללי מלחמת ששת הימים בגבעת התחמושת ביום ירושלים, מהלך שכאמור חיבר את ממדי הזמן והמרחב של הזיכרון, היה אף הוא צעד במאבק על אופי הזיכרון של יום זה. באותן שנים נערכו עיקר אירועי יום ירושלים בכותל המערבי. אירועים אלו היו פרי יוזמתם של גורמים דתיים – הרבנות הראשית וצעירי המפד"ל – ובראשיתה היו שהתנגדו ליוזמה, מחשש מתגובות בין־לאומיות ומפגיעה ברגשותיהם של ערביי מזרח העיר, ובשל כך לא התקיימו חגיגות ממלכתיות רשמיות אלא עירוניות או יישוביות בלבד. מרבית המשתתפים באירועים היו בני הציונות הדתית, והאירועים נשאו אופי דתי, אולי אף דתי־משיחי, מובהק.[77] כך למעשה נוצרו ליום ירושלים שני מוקדים, שנועדו לחבר את ממדי הזמן והמקום של הזיכרון בהתאם להשקפות העולם השונות ולדגשים הערכיים השונים של מארגני האירועים: הכותל המערבי היה למקום החגיגות הדתיות והביא לידי ביטוי את נס מלחמת ששת הימים במובנו הדתי־משיחי, ואילו הטקס בגבעת התחמושת הביא לידי ביטוי את מאפייני הגבורה וההקרבה כבסיס לאיחוד העיר, הגם שאף אתר זה ינק חלק ניכר מחשיבותו וממעמדו מקישורו לכיבוש העיר העתיקה ומקומותיה הקדושים. הר הרצל – מוקד נוסף לציון זכר חללי מלחמת ששת הימים בירושלים – שולב על ידי פניגר וועד המשפחות השכולות באירועי יום ירושלים, אך נותר ביום זה נחלתן של המשפחות השכולות בלבד, וכך גם האנדרטות הגדודיות והיחידתיות, שנותרו גם כיום מקום התייחדות לחבריהם לנשק של הנופלים, המתכנסים לידן במהלך היום.[78]

פנים חדשות לאתר ומשמעותן: 'לכל איש יש שם'

מאז פתיחת המוזיאון בשנת 1975 ועד סוף המאה העשרים חלו שינויים קטנים בגבעת התחמושת: באתר הוצבו שלטי הסבר; למוזיאון נוספו מפה אלקטרונית הממחישה את מהלך הקרבות וכן לוחות

76 פניגר (לעיל, הערה 71).

77 'סיעת מפד"ל בכנסת דורשת משר החינוך לקיים תכניות "יום כ"ח באייר" בבתי הספר', הצופה, 29 באפריל 1968; 'המערב לוחץ על נאצר שיתיר לחוסיין ניהול מו"מ', על המשמר, 8 במאי 1968; 'ישיבות בני־עקיבא עולות ירושלימה בכ"ח באייר', הצופה, 12 במאי 1968; 'עיריית ירושלים תציין את "יום ירושלים"', על המשמר, 17 במאי 1968; נ' אלתרמן, 'גישה עקיפה מדי', מעריב, 17 במאי 1968; ש' כ"ץ, 'הרבנות הראשית ויום ירושלים', ש' הירש (עורך), המחזיר שכינתו לציון: מבט תורני על מלחמת ששת הימים ויום ירושלים: הלכה, מוסר, דרוש, אמונה, רמז, רז, שיר, ג, ירושלים תשע"ז, עמ' 421–484, במיוחד עמ' 447–452.

78 בשנת 1978 קרא פניגר לחוקק את חוק יום ירושלים ו'**לעצב את דמותו** [ההדגשות שלי] בכדי שהוא יהיה מורגש בכל הארץ', וקרא לעיריית ירושלים לחוקק חוקי עזר ליום זה '**ולעצב את צביונו הקבוע הראוי לו**' (נאום פניגר: יום ירושלים תשל"ח, אי"ט, 76634). יש להבין את דבריו אלו ואת משמעותם על רקע המאבק על הזיכרון ועל צביונו של היום.

ראש הממשלה אריאל שרון וחברו שמעון כהנר (קצ'ה), מנכ"ל עמותת גבעת התחמושת, בעצרת ממלכתית לציון 37 שנים לשחרור ירושלים ואיחודה, גבעת התחמושת, 19 במאי 2004
(צילום: עמוס בן גרשום, לע"מ)

זיכרון אחידים בצורת דפי ספר ובהם תולדות חייהם ותמונותיהם של הנופלים; וסמוך למוזיאון נבנה אודיטוריום והוקרנו בו סרטים על המערכה בירושלים במלחמת ששת הימים.[79]

בשנת 1992 מונה שמעון כהנר (קצ'ה) למנכ"ל עמותת גבעת התחמושת.[80] מראשית תקופת פעילותו החלו לנשב רוחות שינוי ותוכננו תוכניות פיתוח משמעותיות לאתר. התוכניות כללו בעיקר עיצוב מחודש של המוזיאון, שיקום ושחזור של אתר הקרב וכן הקמת כמה מרכיבים חדשים: מבנה כניסה חדש, שתוצג בו ירושלים המחולקת ערב המלחמה, כהכנה לביקור; 'היכל הנצחה והתייחדות המחיה את דמויותיהם של הלוחמים', שיוצגו בו תמונה ותא עיזבון של כל נופל; 'אולם ירושלים', שתוצג בו 'העיר המאוחדת, הנבנית והמתפתחת – עיר השלום'; 'משכן האמנה', שתוצג בו 'אמנת ירושלים'; 'גן איחוד ירושלים', שיקיף את צידה המזרחי של הגבעה וישולבו בו 'מרכיבים סמליים המייצגים את איחוד ירושלים עם מרכיבי נוף, חניון ונופש'.[81] אולם עקב מגבלות התקציב, שהתבסס בעיקר על כספי תרומות, לא יצא לפועל כמעט דבר מכל אלה. למעשה הוקם רק מבנה כניסה חדש והוצב בו דגם של גבעת התחמושת (במקום דגם של העיר המחולקת), ובסמוך הוקם מבנה שיועד 'לאמנת ירושלים' אך תוכנו לא הושלם.[82]

79 שני (לעיל, הערה 66); 'גבעת התחמושת: אתר ההנצחה והמוזיאון הפתוח', נבון ועמיקם (לעיל, הערה 66), עמ' 75–77; ח' ניראל, 'סרטים תיעודיים בגבעת התחמושת', שם, עמ' 86–88.

80 עליו ראו: י' ידידה ומ' פאר, קצ'ה (שמעון כהנר): להיות אחד מרבים: סיפור חיים, ראשון לציון 2019.

81 חוברת מידע (לתורמים), [1994], ארכיון העיר ירושלים, 4906; 'ישיבת ועד מנהל לדיון בנושא המלצות ועדת ההיגוי בנושאים הערכיים והפיסיים', 6 במרס 2007, אגה"ת, תיק היכל הנצחה ועדות היגוי.

82 ישיבת ועד מנהל, (שם). מלבד הקמת מבנה הכניסה והמבנה הסמוך לו בוצעו עוד כמה פרויקטים קטנים (שם), אך לא הייתה להם חשיבות בהתפתחות אתר ההנצחה והם לא השפיעו על אופיו.

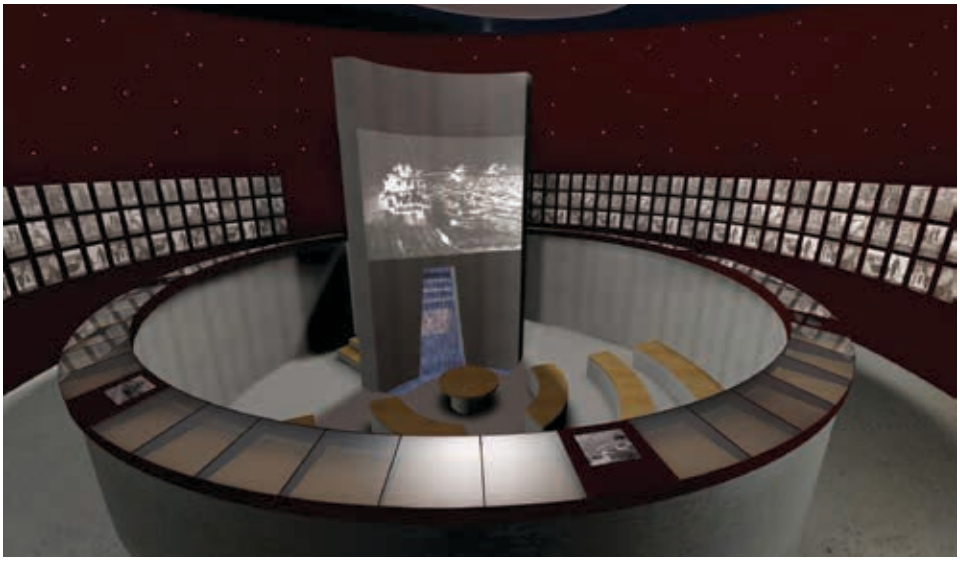

היכל ההנצחה החדש בגבעת התחמושת שנחנך בשנת 2015
(ארכיון גבעת התחמושת)

תנופה מחודשת של תכנון ופיתוח, שהביאה להשלמת חלק מהתוכניות הקודמות ולתכנון אחרות, החלה בעקבות הכללת האתר ברשימת אתרי המורשת הלאומית, במאי 2012, והקצאת מימון מכספי ממשלה ומכספי תרומות לפיתוחו.[83] מנהלי האתר החלו לעמול על הקמת היכל ההנצחה, על שדרוג אתר הקרב ועל יצירת תוכן חדש למוזיאון.[84] היכל ההנצחה הוקם במבנה סמוך לכניסה לאתר, שיועד במקור ל'אמנת ירושלים', והוא נחנך באוגוסט 2015.[85] בשנת 2017 נפתח מוזיאון חדש במקומו של המוזיאון הישן.[86] חידוש בעל משמעות היה יצירת גרסה חדשה למיצג האורקולי המוקרן באתר.

ניתוח המרכיבים החדשים – היכל ההנצחה, המוזיאון והמיצג האורקולי החדש – מלמד על שינויים בדפוסי ההנצחה באתר, ההולמים את השינויים בדפוסי ההנצחה בישראל, שניתן בהם מקום מרכזי הרבה יותר מבעבר לקול האישי.

בהיכל ההנצחה מוצגות תמונות הנופלים, במקרים רבים עם משפחותיהם, ולצד חלקן מכתבים או חפצים אישיים אחרים. מנהלי האתר החליטו שלא להציג תמונות אחידות של הנופלים מזמן שירותם

83 'פיתוח אתר ההנצחה ממלכתי גבעת התחמושת', החלטה 4650 של הממשלה, 20 במאי 2012 (https://www.gov.il/he/departments/policies/dec4650, אוחזר ב־24 בנובמבר 2019); 'פיתוח אתר הנצחה ממלכתי גבעת התחמושת – נספח 815' (https://www.gov.il/BlobFolder/reports/sedergov200512/he/815.pdf, אוחזר ב־24 בנובמבר 2019).

84 כ' מעוז, מנכ"ל אתר ההנצחה גבעת התחמושת, אל מוזמני ועדת ההיגוי, סימוכין 58, 19 ביולי 2012, אגה"ת, תיק היכל הנצחה ועדות היגוי; הנ"ל, פרוטוקול צוות היגוי, סימוכין 81, 30 ביולי 2012, שם; ריאיון עם כתרי מעוז, 17 בנובמבר 2019.

85 ריאיון עם מעוז (שם); א' גנון, 'נפתח היכל ההנצחה החדש ל־182 חללי המערכה על ירושלים', ירושלים נט, 6 באוגוסט 2015 (https://www.jerusalemnet.co.il/mobile/%D7%9E%D7%92%D7%96%D7%99%D7%9F-%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%9C%D7%99%D7%9D/49339, אוחזר ב־25 בנובמבר 2019). על משמעות מיקום היכל ההנצחה בכניסה לאתר, שהיא גם היציאה ממנו, ראו: שחם־גובר (לעיל, הערה 74), עמ' 289.

86 https://www.facebook.com/nir.barkat/posts/1262205993885352/; ק' הר־צבי, 'חמישים שנה אחר המלחמה – מוזיאון חדש בגבעת התחמושת', בחדרי חרדים, 10 באוגוסט 2017 (https://www.bhol.co.il/news/823822, אוחזר ב־16 בינואר 2020).

הצבאי (׳תמונות בקו״ם׳), כנהוג באתרי הנצחה אחרים, אלא תמונות מחייהם האישיים, הממקדות את המבט בחיי הנופל ולא במותו, ומתאפיינות בגוון אישי, המנוגד לאחידות הצבאית. הפריטים האישיים המוצגים ליד התמונות מסייעים למיקוד זה.[87] על מסך במרכז האולם מוקרנים סרטונים אישיים על הנופלים, המשרתים את אותה המטרה. כאשר לא נבחר סרטון על חלל מסוים מוקרן על המסך סרט קבוע של רקדן המבצע ריקוד חופשי אקספרסיווי בשדות עמק יזרעאל. כפי שכתבה עדנה לומסקי־פדר, הריקוד מחצין רגשות ומבטא קינה, אבל וכאב, והוא מבליט את התחזקותו של הקול הנשי האבל על פני הקול הגברי הלוחם.[88] היכל ההנצחה מבטא אפוא תפיסת הנצחה חדשה, המתמקדת בחיי הנופלים ולא בנפילתם, בביטוי אישי ולא כללי ואחיד, ובביטוי בולט לשפת האם, הקשורה לעליית מעמדו של הפרט בחברה הישראלית.[89]

המאפיין העיקרי של המיצג האורקולי ושל המוזיאון בצורותיהם החדשות – שלא כבצורותיהם הקודמות, הוא ההתמקדות בסיפור האישי. במיצג החדש כמה לוחמים שהשתתפו בקרבות מתארים את אירועי המלחמה מנקודת מבטם עשרות שנים לאחר המלחמה, בהיותם אזרחים, חלקם עם בני משפחותיהם לצידם. מנהלי האתר החליטו שלא להציג כמעט את הקרבות עצמם, כבגרסתו הישנה של המיצג, אלא להשמיע את קולם של לוחמי עבר כאזרחים המספרים את סיפורם האישי, תוך מתן ביטוי בולט לתחושותיהם ולרגשותיהם בזמן האירועים ולאחריהם. המוזיאון החדש מציג באמצעים טכנולוגיים את סיפורה ההיסטורי של המלחמה, אך סיפור זה מלווה לכל אורכו בסיפורים אישיים. המיצג והמוזיאון משקפים אפוא גם הם תפיסה חדשה של הנחלת זיכרון, הקיימת גם במוזיאונים אחרים, תפיסה המַבנה את הזיכרון הקולקטיבי באמצעות סיפורים אישיים דווקא, ולא

המוזיאון החדש בגבעת התחמושת שנחנך בשנת 2017
(ארכיון גבעת התחמושת)

87 ריאיון עם כתרי מעוז, 11 בדצמבר 2019; ריאיון עם אלון ולד, 3 בפברואר 2020.

88 ע׳ לומסקי־פדר, ׳מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר בישראל׳, מגמות, מב (תשס״ג), עמ׳ 353–387, במיוחד עמ׳ 368; E. Lomsky-Feder, ‘The Memorial Ceremony in Israeli Schools: Between the State and Civil Society’, *British Journal of Sociology of Education*, 25, 3 (2004), p. 299; idem, ‘The Bounded Female Voice in Memorial Ceremonies’, *Qualitative Sociology*, 28, 3 (2005), pp. 293–314

89 ראו לדוגמה: לומסקי־פדר, מסוכן זיכרון לאומי (שם), עמ׳ 366; א׳ אנגלברג־ברעם, ׳כאן, שם ובכל מקום – מוזאוני השואה הלאומיים בישראל ובארצות הברית והגלובליזציה של הזיכרון׳, ס׳ רוזמרין וא׳ פיקל־צברי (עורכות), מוזאונים בראי החברה והחינוך: היסטוריה, הגות, ריאליה, ירושלים תשע״ז, עמ׳ 7–32, במיוחד עמ׳ 22–27; ג׳ גלזנר־חלד, ׳על זיכרון רודף ועל זיכרון חומק: מבט על השכול הישראלי׳, סוגיות חברתיות בישראל, 25 (תשע״ח), עמ׳ 28–63, במיוחד עמ׳ 54–55.

רק ולא בעיקר באמצעות מפות ותצלומי אוויר כבעבר.[90] מעבר זה מסיפור צבאי־קולקטיבי־אחיד לסיפור אזרחי־אישי־מגוון הוא חלק מהתמורות בתרבות ההנצחה בישראל ובמערב, וקשור אף הוא בעליית מעמדו של הפרט.

סיכום ודיון: גבעת התחמושת – בין אישי ללאומי

מיכאל פייגה ניתח את תהליך ההקמה של האנדרטה לזכר חללי אסון המסוקים וראה בו ביטוי להפרטת ההנצחה בחברה הישראלית.[91] השוואת תהליך זה לתהליך הקמת אתר ההנצחה בגבעת התחמושת מלמדת כי כמה מהמאפיינים הבולטים שעליהם הצביע פייגה כביטויים להפרטה, אם כי לא כולם, קיימים גם באתר זה מראשיתו: היוזמה להקמת האתר הייתה בעיקר של נציגי המשפחות השכולות, והם היו הגורם הדומיננטי בתהליך ההקמה; המימון להקמה התבסס במידה רבה על כספן של המשפחות; ותרומות של גורמים פרטיים – המבטאות לדברי פייגה הפרטה, ולפי דברים שציטט אף נטישה של הממשלה את ההנצחה ושרק 'הכסף יענה את הכול' – היו משמעותיות מאוד גם בהקמת אתר זה ובהתפתחותו.[92] אין בכך כדי לסתור את טענתו בדבר ההפרטה המייחדת את האנדרטה לאסון המסוקים, אך יש בכך כדי להקהות את חריפותה.

ניתוח קורותיו של אתר ההנצחה בגבעת התחמושת מהקמתו ועד ההתפתחויות האחרונות שחלו בו עשוי לשקף את התמורות שחלו בשדה ההנצחה בישראל, בעיקר במערכת היחסים שבין הלאומי לאישי בו, ולהביא לבחינה נוספת של תמורות אלו.

כפי שתואר אין ספק שהאתוס הלאומי היה האתוס העיקרי שהתבטא באתר בגבעת התחמושת בראשיתו, מילא תפקיד מרכזי ביוזמה להקמתו, והגדיר את מטרותיו. אולם תהליך הקמתו היה מעשה מופרט במידת רבה, וכבר מראשיתו היו באתר גם מאפיינים של הנצחה אישית, אם כי שוליים בתחילה. לדוגמה תערוכה מתחלפת של עיזבונות הנופלים, שנפתחה במוזיאון סמוך להקמתו, היא ביטוי אישי ואנושי לנופלים שלא בהכרח הולם את דגם השכול ההגמוני ואת האחידות, ההשגבה וההלאמה המלוות אותו.

בשנות השמונים, אולי בעקבות ההשפעות החברתיות של מלחמת יום הכיפורים ושל מלחמת לבנון, הלך והתעצם מקומם של הביטויים האישיים באתר. בתקופה זו הוצבו במוזיאון דפי נופל אישיים לכל החללים, אם כי הייתה בהם עדיין אחידות בולטת. יתרה מזאת, הסרט 'הקרב על ירושלים', שהוקרן באתר בתקופה זו, סופר כביכול מזווית אישית של שלושה לוחמים,[93] ואף

90 ראו לדוגמה: שפירא (לעיל, הערה 2), עמ' 4–13; גרינברג וגרינברג (לעיל, הערה 75); אנגלברג־ברעם (שם); שחם־גובר (לעיל, הערה 74), עמ' 101; A. Goldberg: 'The "Jewish Narrative" in the Yad Vashem Global Holocaust Museum', *Journal of Genocide Research*, 14, 2 (2012), pp. 187–213, esp. p. 192

91 פייגה (לעיל, הערה 5), עמ' 142.

92 כפי שכתבה שמיר, מאפיינים דומים קיימים באנדרטות רבות אחרות, שקדמו בהרבה להקמת האנדרטה לאסון המסוקים. ראו: שמיר (לעיל, הערה 22), עמ' 382.

93 הסיפור סופר לא מפי הלוחמים עצמם אלא בקולות קריינים, אך הוא סופר בגוף ראשון יחיד.

הודגש בו האבל על הנופלים, כפי שנשמע מפיו של 'לוחם הצנחנים': 'עצי הזית מסמלים את השלום, וכשזה יגיע לא יהיו עוד מלחמות ולא יצאו עוד בנים אל הקרב [...] כל שם שחקוק פה על הקיר הוא בשבילי אדם חי ונושם. אני זוכר את תווי פניו, צבע שערותיו, צורת הליכתו, אנשים שיצאו כמוני לקרבות ויותר לא שבו'.[94] בעלון האתר פורסם בשנת 1985 מאמר שכותרתו 'שכול ואבדון', ובו תיאור רגשותיהם והתמודדויותיהם של השכולים, והוא עוסק כולו ביגון ובאבל, ללא כל אמירה לאומית כביכול. בין היתר נכתב שם: 'כלפי חוץ מתפקדים כרגיל, כמעט. בפנים הכאב ממשיך [...] הבן שאיננו – תמיד איתם. בתחילה יש ונדמה מרחוק שהנה הוא הבן. הגובה שלו, ההליכה, החיוך. אך זאת אשליה כמובן [...] איך לעמוד בזה? [...] איך לתמוך ברעייה־האם כשאתה בעצמך כה זקוק לעזרה? [...] אתה לא תשלים לעולם [...] שוב ושוב הינך מעביר במחשבתך את הקרב. למה זה קרה כך? [...] עם הזמן מסתגרים יותר בתוך המשפחה [...] עמוק מני ים צער השכול. אין לבטאו במילים. ורק אחת יודעים ההורים השכולים – השכול ילווה אותם עד היום האחרון'.[95] אין ספק שקולות אלו מבטאים שינוי ביחס אל השכול ואל ההנצחה, ומתבטאת בהם שפת האם, ולא רק שפת האב או שפת הלאום.

ההתפתחויות האחרונות שחלו באתר – הקמת היכל ההנצחה, המוזיאון החדש והמיצג האורקולי החדש – שלהן השפעה רבה על חוויית הביקור במקום, מבליטות עוד יותר את הממד האישי ומעידות על עליית מעמדו של הפרט בחברה הישראלית ועל השלכותיה בשדה ההנצחה. הסיפור האישי הוא הדומיננטי במוזיאון ובמיצג האורקולי, וההנצחה בהיכל ההנצחה היא אישית, הנצחה המתמקדת בחיי הנופלים ולא רק במותם, בגוון הפרטי של כל אדם ואדם ובשכול ובביטוייו. ההשגבה וההלאמה של הנופלים, שבצידן גם הרחקה והשטחה של דמות המת,[96] התחלפו במידה רבה בהנצחה אישית, שבה מוצגים הנופלים באופן פשוט יותר, אנושי יותר ואישי יותר. אך עם זאת עדיין נותר האתוס הקולקטיבי איתן ודומיננטי באתר זה.

כפי שכתבו כמה חוקרים, עליית מעמדו של הפרט והמעבר להנצחה בעלת דגשים על החיים ולא רק על המוות, על היחיד ולאו דווקא על הלאום, או הסטת הדגש מההקרבה לקורבן, עשויים להיות מלווים בפירוק יסודי של ההשגבה ושל ההלאמה ולהשתלב בערעור על הממסד הביטחוני ועל צידוק נסיבות הנפילה, כפי שאכן קרה לא אחת בעשרות השנים האחרונות.[97] קולות אלה, שהתעצמו אחרי מלחמת יום הכיפורים ומלחמת לבנון, מבטאים את היחלשותו של האתוס הלאומי בחברה הישראלית, ובה בעת עשויים להוסיף להחלישו ולערערו. אך נראה שתוצאת תהליך זה אינה בהכרח יצירתם של דגמי שכול והנצחה סותרים ומתחרים.

94 ניראל (לעיל, הערה 79), עמ' 87–88.

95 י' זמירי־אבידן, 'שכול וחידלון', הד אתר ההנצחה גבעת התחמושת, ג (תשמ"ו), עמ' 23–24. והשוו: עזריהו (לעיל, הערה 50), עמ' 122–123.

96 זרובבל (לעיל, הערה 9), עמ' 86.

97 שם, עמ' 81–94; א' לבל, '"מגויסים במותם" – הורים שכולים, חשאיות ואתגור ההגמוניה הצבאית', עיונים בתקומת ישראל, 17 (תשס"ז), עמ' 267–286, במיוחד עמ' 274; לבל ודרורי (לעיל, הערה 4), עמ' 156–158; לומסקי־פדר, הקול הנשי (לעיל, הערה 88).

טקס קבלת כומתה של חטיבת הצנחנים בגבעת התחמושת, אוקטובר 2012
(ארכיון גבעת התחמושת)

במחקרו הנזכר על אסון המסוקים טען פייגה כי על אף תהליכי ההפרטה המתרחשים גם בתחום השכול וההנצחה, נותר הממד הלאומי קיים בהם, מפני שהן הממסד והן המשפחות השכולות זקוקים לו, שכן האתוס הלאומי הוא הנותן לשכול ולאובדן הפרטי את משמעותו, והשכול הפרטי מעניק לתרומה ללאום הילה מקודשת. הוא הגדיר זאת כ'פרדוקס הפרטת ההנצחה של חללי הלאום'.[98] בכך חלק על קריאתו ועל תחזיתו של רוביק רוזנטל שבעתיד 'יפורק אתוס השכול לשני יסודותיו': השכול הפרטי יישאר נחלתן של המשפחות השכולות ו'יהפוך לטרגדיה ככל הטרגדיות', והשכול הלאומי 'יתמסד לגמרי [...] יקפא בפנתיאונים, באנדרטות ובטקסים'.[99]

אתר ההנצחה בגבעת התחמושת על מרכיביו השונים והתפתחותו הולמים לדעתי את דבריו של פייגה. כפי שתואר במאמר זה, ראשיתו של האתר בעיקר ביוזמה פרטית של משפחות שכולות, והוא התקדם אט אט אל ההנצחה הממלכתית בישראל. ההתפתחויות האחרונות שחלו בו, ושבהן ניתן לסיפור האישי של המשתתפים במלחמה ולחייהם האישיים של הנופלים מקום בולט הרבה יותר מאשר בעבר, מבטאות את התמורות שהתחוללו בחברה הישראלית ואת עליית מעמדו של הפרט. עם זאת מאפיינים אישיים אלו משולבים לחלוטין בסיפור הלאומי ובפרט בסיפור מלחמת ששת

98 פייגה (לעיל, הערה 5), עמ' 141–143. וראו גם: בר־און (לעיל, הערה 2), עמ' 34.
99 ר' רוזנטל, האם השכול מת?, ירושלים 2001, עמ' 10.

הימים ובאתוס של איחוד ירושלים. גם הסיפור האישי שהפך דומיננטי בטקסים ובאתרי הנצחה הוא כלי להבניית הזיכרון הקולקטיבי, ומשמש אמצעי דווקא לחיזוק האתוס הלאומי, שעדיין דומיננטי בחברה הישראלית, הנתונה בסכסוך לאומי מתמשך. אכן ההזדקקות לכלי זה מעידה על התגברות האינדיווידואליזם, אולם אין בכך כדי לקעקע בהכרח את האתוס הלאומי. כפי שניכר בגבעת התחמושת ובאתרים כדוגמת יד לשריון ובית הפלמ"ח, האישי והקולקטיבי מתקיימים זה לצד זה ואף משולבים זה בזה ומשרתים זה את זה.[100]

מתברר כי המעבר מקולקטיביזם לאינדיווידואליזם בהנצחה בישראל אינו כה חד. שני הממדים היו קיימים בעבר, ושניהם קיימים גם עתה ושזורים זה בזה. מראשיתה התאפיינה ההנצחה בישראל במערכת יחסים מורכבת בין הממסד לבין גורמים פרטיים או יחידתיים הקשורים באופן ישיר לחללים, ורובה המכריע נוצר מלמטה, מיוזמות פרטיות, והתקדם כלפי מעלה, אל המרחב הציבורי והממלכתי.[101] גם המעבר משפת הלאום לשפת האם היה תהליך מתון משתואר במחקר, שכן בעבר כבר נשמע במרחב הציבורי אף קולה האישי של האם האבלה.[102] אין ספק שבעשורים האחרונים השתנתה מערכת היחסים והאיזונים שבין האתוס הקולקטיבי־הלאומי לבין הקול האישי בהנצחה, ועתה ניתן מקום גדול הרבה יותר להיבט האישי של השכול וההנצחה, כחלק מן התמורות שהתחוללו בחברה הישראלית.[103] ואולם דגם השכול וההנצחה האישיים אינו עומד בהכרח בסתירה לאתוס הקולקטיבי־הלאומי, ואף עשוי לשקף דרך אחרת ליצירת הזדהות עם אתוס זה, תוך מתן מרחב

100 י' שדה, 'המעבר מהנצחה קולקטיבית להנצחה אישית וקולקטיבית: שלושה מקרי בוחן בישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תש"ע; ל' לביד, 'לטרון: בין מיתוס, מציאות ואוטופיה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, תשע"ב, עמ' 93–94; שחם־גובר (לעיל, הערה 74). נוה תיארה מצב שבו הקולקטיב לכאורה נותן מקום לקולות האישיים אך למעשה משתמש בהם לצרכיו בלבד. ראו: נוה (לעיל, הערה 7). הבחנה זו עשויה להיות נכונה גם לגבעת התחמושת, ואפשר לראות בהתפתחויות שחלו בה שימוש של אתר ממלכתי בקול האישי לצורך האתוס הלאומי בלבד. אך אפשר לראות בכך גם מתן מקום לממד האישי לצד הקולקטיבי, ולא רק לשימוש בו, כששני הממדים משרתים זה את זה, כפי שתיאר פייגה. מסקנותיי שונות מתפיסתה הדיכוטומית של לומסקי־פדר, שטענה שהמעבר להתמקדות בקורבן האישי יוצר דגם לאומיות קורבנית המתחרה בדגם הלאומיות ההגמונית והמיליטריסטית ששלטה בעבר בחברה הישראלית. ראה: לומסקי־פדר, טקס הזיכרון (לעיל, הערה 88), עמ' 291–305; E. Lomsky-Feder, 'Competing Models of Nationalism: An Analysis of Memorial Ceremonies in Schools', *Nations and Nationalism*, 17, 3 (2011), pp. 581–603

101 שמיר, הנצחה וזיכרון (לעיל, הערה 1), עמ' 14–21, 290; ז' דרורי וא' לבל, '"יחסי־הציבור של המוות": עימותי זיכרון באתר ההנצחה הלאומי: "מוזיאון הר איתן"', תרבות דמוקרטית, 9 (תשס"ח), עמ' 49–84, במיוחד עמ' 55–58; לבל ודרורי (לעיל, הערה 4), עמ' 145–147; M. Azaryahu, 'War Memorials and the Commemoration of the Israeli War of Independence, 1948–1956', *Journal of Israeli History*, 13, 1 (1992), pp. 57–77

102 א' זקבך, 'שכול ומגדר בספרי הזיכרון על הנופלים במלחמת השחרור', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ח, עמ' 18.

103 דוגמה מובהקת לשינוי ערכים זה, שלווה אף במאבק, היא סוגיית המצבות הצבאיות, שהיו בעבר אחידות לחלוטין ושלאחר מאבק ציבורי ומשפטי של משפחות שכולות הותר להוסיף בהן גם כיתוב אישי. ראו: שמיר, לבל יהיו (לעיל, הערה 1), עמ' 180–202; י' כץ, לב ואבן: סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948–2006, תל אביב תשס"ז; רובין, מלקינסון וויצטום (לעיל, הערה 8), עמ' 294–300. לביטוי נוסף לתהליכים אלו ועם זאת לשילוב בין היבטים שונים של ההנצחה ראו: Y. Zerubavel, '"Numerical Commemoration" and the Challenges of Collective Remembrance in Israel', *History and Memory*, 26, 1 (2014), pp. 5–38, esp. p. 27. דבריה של זרובבל באשר לאנדרטה לאסון המסוקים ממשיכים את דבריו של פייגה, אך נוסף להם הקשר אחר, הנוגע להנצחה המספרית.

ביטוי לממד האישי והאנושי של הנופלים. העובדה שהסיפור האישי, המודגש ומובלט, מיוצג בתוך המסגרת הקולקטיבית ולצד סיפורים אישיים אחרים, יוצרת תהליך דיאלוגי בין הלאומי לאישי ואף בין הסיפורים האישיים המוצגים זה לצד זה. כך על אף הירידה של הממד הקולקטיבי ועליית ההנצחה האישית, הנצחת נופלים בישראל ממשיכה לשמר בצורות שונות את מסורת הזיכרון הקולקטיבית – והדברים ניכרים בניתוח התפתחותו של אתר ההנצחה בגבעת התחמושת.